

ДО ПИТАННЯ ПРО ГІДРО-ОЙКОНІМНІ ПАРАЛЕЛІ (НА МАТЕРІАЛІ НАЗВ КІРОВОГРАДЩИНИ)

За останній час утвердилася традиція розглядати ойконіми як явища секундарні щодо генетично споріднених гідронімів. Однак первинність назв водних об'єктів порівняно з однойменними назвами поселень не є беззаперечним фактом. У статті досліджено такі гідро-ойконімні зв'язки на основі онімного простору Кіровоградської області.

Ключові слова: ойконім, гідронім, лексема, метонімія, трансонімізація.

Назви населених пунктів Кіровоградської області зберігають тісний зв'язок із гідронімами, оскільки проживання біля води було однією з основних умов заселення переважно степової місцевості.

Характерною для ойконімів Кіровоградщини є топонімічна метонімія, коли структура ойконіма абсолютно збігається зі структурою гідроніма (39 назв), породжуючи проблему первинності / вторинності назв населених пунктів стосовно місцевих однойменних водних об'єктів. Свого часу, вивчаючи контактні гідроніми та ойконіми, О. Х. Востоков писав: «Назви рік, озер та інших природних урочищ повинні бути в будь-якій країні значно давнішими від назв міст і областей, тому що біля них поселяються первісні для кожної землі жителі» [1, с. 205]. Серед назв природних об'єктів гідроніми є одними з «найстарших». На первинність формування системи річкових найменувань щодо назв поселень вказує і Л. Т. Масенко: «Початок формування східнослов'янської системи найменувань поселень належить до пізнішого історичного періоду, ніж виникнення значної частини річкових найменувань...» [5, с. 55].

Отже, останнім часом утвердилася традиція розглядати назви поселень як явища секундарні щодо генетично споріднених гідронімів. Вона згодом стала панівною і в сучасній ономастиці, що підтверджено досліджуванним матеріалом: р. *Синю́ха* > с. *Синю́ха* (НА), р. *Ту́рія* > с. *Ту́рія* (НМ) та ін.

Однак первинність гідронімів порівняно з однойменними ойконімами не є беззаперечним фактом, на що вказує Ю. О. Карпенко: «За наявності однакових назв річки і населеного пункту не можна завжди і беззастережно вважати назву

річки вихідною. Очевидно, відоме положення про більшу давність назви річки потребує уточнення. За матеріалами гідронімії Чернівецької області воно загалом виправдовується лише для великих річок» [3, с. 188].

Можна додати, що населення, звикле до осілого життя, переселившись на ту чи ту територію, створювало тут спочатку поселення, називало його і лише згодом, у процесі подальшого освоєння цієї місцевості, давало назви всім навколишнім об'єктам, зокрема невеликим річкам, струмкам, джерелам тощо. Нерідко такі назви є секундарними щодо домінуючого на цій території суміжного об'єкта, зокрема поселення, із яким такі водойми перебувають у посесивно-релятивних відношеннях. Із цього приводу Ю. О. Карпенко пише: «Малі потоки беруть свої назви від населених пунктів або їх частин. Якщо невеликий потік від початку і до кінця протікає територією одного села, то назва цього села й стає основною його прикметою. Таке уточнення є істотним, оскільки серед гідроніміки більшості (якщо не всіх) територій назви малих потоків довжиною менше 5 км становлять кількісно найбільшу групу» [3, с. 188].

Переважає більшість однойменних ойконімів Кіровоградщини є вторинними щодо назв водних об'єктів. Насамперед це шість відгідронімих трансонімізованих назв іншомовного походження: *Аджа́мка* (Кіров.), *Кага́рлік* (НА), *Пле́тений Таши́лік* (МВ), *Сухий Таши́лік* (Вільш.), *Таши́лік* (Гайв.), *Ятра́нь* (НА). На вторинність саме ойконімів вказує здебільшого гідрографічна семантика твірних апелятивів та пізніші історичні фіксації назв поселень порівняно з гідронімами: р. *Аджа́мка* < тюрк. *аджим* / *аджин* «зіпсований, прогірклий, скислий» [ЕСТУ, 14],

р. *Кагарлік* < тюрк. *kögär* «робитися синім, блакитним» [ЕСТУ, 238], р. *Ташлік* < тюрк. *taş* «камінь; скеля; підвищення; гора» [ЕСТУ, 466], р. *Ятрян* < іє. **iētr-* «швидкий, стрімкий» [ЕСТУ, 531].

Відгідронімічними є також численніші автохтонні назви населених пунктів, на вторинність яких указує більш давня фіксація саме назви водного об'єкта та «водне» значення основ (вісім найменувань):

– *Березівка* (Уст.) < Сл: *Усть-Березовка* [ПГМ-Е, Часть 6] < р. *Березовка* [ПГМ-Е, Часть 6];

– *Вись* (МВ) < р. *Велика Вись* (Вись) [ПГМ-Е, Часть 1];

– *Журавка* (НА) < р. *Журавка* [Гільд., 29], *Журовка* [ПГМ-О, Часть 2];

– *Малá Мазніця* (Вільш.) < Д: *На балке Малая Мазница* [ПГМ-О, Часть 1] < бал. *Малая Мазница* [ПГМ-О, Часть 1] – від дієприкметника *мазній* < *мазати* «те саме, що бруднити» [СУМ, IV, 594], тобто позначає річку з брудною, замуленою водою чи дном;

– *Облánка* (Бобр.) < ов: *Обланка* [ПГМ-О, Часть 5] < пустош *Оболонской* [ВАН, 1795] < ГТ *оболонь* – «заплавні луки» [СУМ, V, 550];

– *Серéбряне* (Св.) < бал. *Серебряная* [ТВТК, XXV, 11] < *Сребная* [ПГМ-А, Часть 2] – ужито за ознакою відношення до відповідних мінералів, якими багатий водний об'єкт (можливо – колоратив);

– *Синю́ха* (Вільш., НА) < р. *Синюха* [ТВТК XXVII, 9] – поселення були іменовані в середині ХХ століття;

– *Шутéньке* (НУ) < р. *Шута* [ПГМ-О, Часть 4; ТВТК, XXVII, 10] – від запозиченого з болгарської мови апелятива *шутий* у значенні «позбавлений рослинності; голий (про землю, гори тощо)» [4, с. 62–63].

На відгідронімічну трансонімізацію ще трьох ойконімів указує поширена в назвах водних об'єктів семантика твірних основ, хоч вона може стосуватися і характеристики інших типів географічних об'єктів:

– *Зелéне* (Петр.) < д. *Зеленая* [Гільд., 40] < р. *Зеленая* [ПГМ-А, Часть 4] – колоративи у різні часи мотивували значну частину гідронімів; пор. р. *Жовта*, р. *Синюха* тощо [4, с. 58–59];

– *Коротя́к* (Комп.) < овр. *Коротякъ* [ПГМ-Е, Часть 5] – утворення від загальноновживаного апелятива *короткий*, який виявив значну продуктивність в українській гідронімії [СГУ, 273], + гідронімічний формант *-як* [4, с. 89–90];

– *Червона Кам'янка* (Ол.-ійськ.) < Сл: *Краснокаменка* [ПГМ-А, Часть 1] < р. *Красная Каменка*

[ПГМ-А, Часть 1] – від апелятивів на позначення кам'яної місцевості та кольору ґрунтових порід.

На відгідронімічну трансонімізовану похідність указує й назва поселення *Помічна* (НУ). На перший погляд, первинність ойконіма є беззаперечною, однак історичні фіксації гідроніма *Помошная* свідчать про протилежне. В. В. Лучик указує на можливість походження назви річки від апелятива *мох*, що підтверджується «природними особливостями *Помічної* (заболоченість і моховитість місцевості в басейні річки), а також структурно-фонетичними ознаками (продуктивний в гідронімії формант *-на*. – Авт.). Можливість його поєднання з основою *Помош-* підтверджується використанням ад'єктивного за походженням суфікса *-н-* у спорідненій апелятивній лексиці: пор., напр., рос. *помошникъ* “булижник, камінь у полі” (Даль, III, 275), який звичайно обростає мохом» [4, с. 67]. Проте ймовірнішим автор вважає походження гідроніма *Помочна(я)* як вихідного варіанта у зв'язку з псл. *močiti, **mokn,oti*, *mokrъ < і-є. **māk-* «мокрый, зволожувати» (ЕСУМ, III, 499). Серед похідних у цьому гнізді укр. діал. *пóмок* «скріплені між собою в'язки горсток конопель, прикладених дерном і занурених у воду річки чи ставка для вимокання» (СУМ, VII, 132), «рід конопель, вимочуваних у воді» (гідроніми *Конопляна*, *Коноплянка*); пор. споріднені *помóчене*, *помóчина* «змочування» (ЕСУМ, III, 499) [4, с. 67–68].

Таким чином, кіровоградський ойконім *Помічна* є вторинним стосовно гідроніма *Помічна*, який, найпевніше, є давнім онімним утворенням із внутрішньою формою «річка, на якій мочили зв'язані між собою в горстки коноплі, зануривши їх у воду для вимокання» [4, с. 69]; пор: Хутор *Помошной* [ПГМ-О, Часть 1]; *Помошная* (*Ше[б]еки*) [ТВТК, XXVII, 10]; *Помошная* с. [К1883; СНМ-ХГ, 248], а також речка *Помочная* [Гільд., 33]; р'чка *Помощная* [ПГМ-О, Часть 4].

Ще донедавна «сумнівний» з погляду походження ойконім *Бобринець* (Бобр.) є відгідронімною трансонімізованою назвою. Спочатку слобода іменувалася *Бобринцева* (*Бобринцово*), виражаючи похідність від назви місцевої річки Бобринець. Сучасна назва міста *Бобринець* є топонімічною метонімією щодо первинного гідроніма (структура ойконіма абсолютного збігається зі структурою назви водного об'єкта). Своєю чергою, гідронім *Бобринець* походить від зоолексеми *бобер*, оскільки у водоймі водилися

бобри. Інтерфікс **-ин-** функціонує у складі складного суфікса **-инець**, що виконує релятивну функцію [2, с. 12].

Таким чином, ще одним критерієм, що сприяє встановленню первинності/вторинності назв річок і назв населених пунктів, є словотвірна структура гідро- та ойколексем. При цьому, переходячи з одного географічного об'єкта на інший, назва нерідко змінює свою структуру в суфіксальній частині. Іншими словами, якщо генетично споріднені гідроніми й ойконіми лексеми відрізняються словотвірною структурою, то здебільшого секундарними є лексеми словотвірно розбудовані, тобто ті, що утворилися морфологічним способом за допомогою відповідного афікса, однак, знову ж таки, потрібно при цьому врахувати часову фіксацію гідроніма та ойконіма в письмових джерелах.

На території Кіровоградщини також зафіксовано відгідроніми ойконіми, утворені морфологічним способом: *Бóвтишка* (Ол.-івськ.) < р. *Бовтиши*; *Бóбринка* (Бобр.) < овр: *Бобринской*; *Бугове* (Гайв.) < р. *Південний Буг*; *Велика Виска* (МВ) < р. *Велика Вись*; *Інгільське* (Уст.) < р. *Інгұл*; *Мала Виска* (МВ) < р. *Мала Вись*; *Побузьке* (Голов.) < р. *Південний Буг*; *Розліва* (НМ) < р. *Розливна*; *Розсохуватка* (МВ) < бал. *Розсох(ов)а*; *Синіцівка* (Ульян.) < р. *Синиця*; *Солонцюватка* (Бобр.) < бал. *Солонцювата*; *Сугоклі́вка* (Бобр.) < р. *Сугакля* та ін.

Решта однойменних або однорідних назв водних об'єктів та поселень, очевидно, постала майже одночасно, тому можна говорити про появу

контактних назв із різною мотивацією, які належать до інших етимологічних груп: *Безводня* (Кіров.), *Водяне* (Добр., Знам., Комп., НУ, Петр.), *Грузьке* (Кіров.), *Шляхове* (Бобр., НА) тощо. Зокрема, флоролексемна ознака лягла в основу дев'яти контактних ойконімів та гідронімів: *Вербл'ю́жка* (Новг.), *Вільша́нка* (Вільш.), *Липня́жка* (Добр.), *Лозува́тка* (Кіров., МВ, Он.), *Омельнік* (Он.), *Оситна́* (НМ), *Терні́вка* (НА). У таких випадках практично неможливо зробити однозначний висновок про первинність однойменного гідроніма чи ойконіма, бо вони на певному етапі однаковою мірою могли мотивуватися спільною флоролексемною основою. Очевидно, тут відбита поширена властивість, коли «ім'я присвоюється певній місцевості загалом, а потім уже з плином часу та при ближчому знайомстві населення з цією місцевістю розподіляється між об'єктами, що її складають» [4, с. 81].

Отже, на території Кіровоградської області зафіксовано 81 однокомпонентну відгідронімну назву поселень. Секундарність ойконімів пояснюється порівняно пізнім заселенням переважно степового регіону, тому іменування часто відбувалося за допомогою структурно сформованих назв інших реалій. На це вказує здебільшого гідрографічна семантика твірних афелативів та відносно пізні історичні фіксації назв поселень порівняно з гідронімами. Відгідроніми є також автохтонні назви населених пунктів, на вторинність яких вказує більш давня фіксація назви водного об'єкта та «водне» значення основ.

Список літератури

1. Востоков А. Х. Задача любителям этимологии / А. Х. Востоков // Санкт-Петербургский вестник. – Ч. 2. – 1812. – С. 204–215.
2. Голінатий О. П. Походження назви міста Бобринець / О. П. Голінатий // Магістеріум. – Вип. 57 : Мовознавчі студії. – К., 2014. – С. 11–13.
3. Карпенко Ю. О. Особливості гідронімічного словотвору / Ю. О. Карпенко // Українська діалектологія і ономастика. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 185–194.
4. Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя / В. В. Лучик. – Кіровоград, 1996. – 235 с.
5. Масенко Л. Т. Розвиток топонімної лексики / Л. Т. Масенко // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 620–660.

Умовні позначення назв джерел

- ВАНН, 1795** – Вести до к атласу Вознесенского наместничества, составленного из трех округ, отшедших от Екатеринославского наместничества, приобретенной от Порты Оттоманской Очаковской области и части, оставшейся от Брацлавской губернии, и разделенного на двенадцать уездов, 1795 г.
- Гільд.** – Гильденштедт Й.-А. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року / Й.-А. Гильденштедт ; упорядник А. В. Пивовар. – К. : Академперіодика, 2005. – 48 с.
- ЕСТУ** – Лучик В. В. Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик ; відп. ред. В. Г. Складенко. – К. : ВЦ «Академія», 2014. – 544 с.
- ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1982.
- К1883** – Карта Елисаветградского уезда по переписи 1883 года.
- ПГМ-А** – Планы генерального межевания 1765–1836 гг. Александрійский уезд / Описание смежных уездов Херсонской губернии Херсонской губернии.
- ПГМ-Е** – Планы генерального межевания 1765–1836 гг. Елисаветградский уезд / Описание смежных уездов Херсонской губернии.

ПГМ-О – Планы генерального межевания 1765–1836 гг. Ольвиопольский уезд / Описание смежных уездов Херсонской губернии.
СГУ – Словник гідронімів України / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; уклад. І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова та ін. – К. : Наук. думка. 1997. – 780 с.
СНМ-ХГ – Список населенных мест Херсонской губернии

и статистические данные о каждом поселении / Губернский статистический комитет. – Херсон : Тип. Губернского Правления, 1896. – 544 с.
СУМ – Словник української мови : в 11 т. / гол. ред. І. К. Білодід. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
ТВГК – Трехверстная военно-топографическая карта России. Губерния Херсонская, 1855 год.

Перелік умовних позначень

1. Загальні назви

бал. – балка	р. – річка
ГТ – географічний термін	с. – село
Д: (д.) – «деревня»	Сл: – слобода
ов: (овр.) – «овраг»	Х. (х.) – хутір

2. Райони

Бобр. – Бобринецький	НА – Новоархангельський
Вільш. – Вільшанський	НМ – Новомиргородський
Гайв. – Гайворонський	НУ – Новоукраїнський
Голов. – Голованівський	Ол.-івськ. – Олександрівський
Добр. – Добровеличківський	Ол.-ійськ. – Олександрійський
Знам. – Знам'янський	Он. – Онуфривський
Кіров. – Кіровоградський	Петр. – Петрівський
Комп. – Компаніївський	Св. – Світловодський
МВ – Моловисківський	Ульян. – Ульяновський
Новг. – Новгородський	Уст. – Устинівський

O. Golinatyj

ON HYDRO-OIKONYM PARALLELS (BASED ON THE NAMES OF KIROVOHRAD REGION)

The names of Kirovohrad region settlements maintain a close connection with local hydronyms because living near the water was one of the main conditions of settling on for the most part of the steppe areas. The characteristic feature of many oikonyms (39 names) is toponymic metonymy with the structure of water object names, which raises a question of primacy / secondary importance of settlement names in relation to local hydronyms.

A tradition to consider settlement names as secondary in relation to genetically related hydronyms that has been recently established subsequently has become prevailing in modern onomastics. However, the primacy of hydronyms compared with similar oikonyms is not an indisputable fact. After migrating to a particular territory, the population accustomed to a settled life firstly establishes a settlement, names it, and only then (in the process of further exploration of the area) gives names to all the surrounding objects, including small rivers, streams, springs, etc. In such cases, the hydronyms are secondary to oikonyms that are dominant in the area, which creates possessive-relational relations between them.

*A vast majority of oikonyms of Kirovohrad region are secondary to the names of the local water objects, which is indicated mostly by the hydrographic semantics of generative appellatives and relatively recent historical fixations of the names of the settlements compared with hydronyms: **Adzhamka, Kaharlyk, Tashlyk**. More ancient fixation of the water object name and “water” semantics of stems also affirms the hydronimic past of autochthonous names of the settlements: **Vys, Oblanka, Syniukha**.*

*Another criterion that contributes to establishment of primacy / secondary importance of the names of rivers and settlements is the word formation structure of hydro- and oiko-lexemes, the structure of which often changes in the suffix part: **Bovtyshka** village < **Bovtysh** river, **Suhokliyivka** village < **Suhakleya** river, etc. In most cases, derivationally complex lexemes formed in a morphological method with an affix are secondary as well.*

Keywords: oikonym, hydronym, metonymy, transnimization.

Матеріал надійшов 02.09.2016